

เทศน์มหาชาติ:
ประเพณีที่กำลังเป็นเพียงความทรงจำ

Mahājāti preaching:
the tradition that would be only in remembrance

ชัยณรงค์ กลิ่นน้อย Chainarong Klinnoi

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร
Assistant Professor, Ph.D., Department of Oriental Languages,
Faculty of Archaeology, Silpakorn University, klinnoi_c@su.ac.th

บทคัดย่อ

บทความวิชาการเรื่อง “เทศน์มหาชาติ: ประเพณีที่กำลังเป็นเพียงความทรงจำ” นี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อนำเสนอความเป็นมา ความสำคัญและประเพณีเกี่ยวกับการเทศน์มหาชาติ หรือเทศน์เรื่องเวสสันดรชาดก จากการศึกษาทำให้ทราบได้ว่า การเทศน์มหาชาติเรื่อง เวสสันดรชาดกเป็นการแสดงตัวอย่างของการบำเพ็ญทานบารมีชั้นสูงสุดของพระเวสสันดร ในส่วนวัฒนธรรมประเพณีเกี่ยวกับการเทศน์มหาชาติ ประเพณีการฟังเทศน์และการเทศน์ มหาชาติได้เปลี่ยนแปลงไปตามยุคสมัย ทั้งนี้เกิดจากเหตุปัจจัย 2 ประการ ได้แก่ 1. พุทธศาสนิกชนไม่เข้าใจเรื่องเวสสันดรอย่างถ่องแท้ เป็นเพียงการฟังเทศน์เพื่อต้องการ รับบุญเท่านั้น และ 2. พระนักเทศน์ ขาดการฝึกฝนตามที่โบราณจารย์ได้เคยปฏิบัติ ทั้งนี้ เป็นเพราะการเทศน์มหาชาติในแต่ละกัณฑ์จะมีท่วงทำนองเฉพาะกัณฑ์นั้น ๆ ไม่สามารถใช้กับทุกกัณฑ์ได้ จากสาเหตุ 2 ประการดังกล่าวข้างต้นจึงทำให้การเทศน์มหาชาติตลอดจน ถึงประเพณีการเทศน์มหาชาติกำลังสูญหายไป หรือคงเหลืออยู่เพียงความทรงจำเท่านั้น

คำสำคัญ: เทศน์มหาชาติ, เวสสันดรชาดก, พระพุทธศาสนา

Abstract

The objective of the article entitled “Mahājāti preaching: the tradition that would be only in remembrance” is to study the information, importance and also the ceremonies connected on this Mahājāti or Vessantarajataka preaching. The results of the study found that the Mahājāti preaching is the expression of examples on the absolute Danaparamita (perfection of giving). In case of the ceremony on Mahājāti preaching, it had been changed because of the situations and times. There are two causes that let this ceremony to be perished; 1. The Buddhists do not totally understand the subject matters of Mahājāti preaching. They thought the listening to the preaching is to get only merit. 2. Monks who has taken a preaching lack of experience in training as the former seniors practiced. It is due to the difference of cadences in each chapters, it could not be used in the same cadences. From these two above reasons, the Mahājāti preaching and the ceremony on this is going to be perished or would be only in our remembers.

Keywords: Mahājāti preaching, Vessantarajātaka, Buddhism

บทนำ

มหາชาติและประเพณีเทศน์มหาชาติเป็นเรื่องราวเกี่ยวกับการบำเพ็ญบุญบารมีอันยิ่งใหญ่ในชาติสุดท้ายของพระเวสสันดรก่อนที่จะประสูติและตรัสรู้เป็นสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นประเพณีที่มีมาตั้งแต่ครั้งกรุงสุโขทัยและถือเป็นจารีตปฏิบัติสืบต่อกันมา ดังที่ปรากฏในศิลาจารึกวัดนครชุม หลักที่ 3 สมัยพญาลิไทย พุทธศักราช 1900 “...อันว่าพระไตรปิฎกนี้จักหายและหาคนรู้จักแท้แลมิได้เลย ยังมีคนรู้คั่นสเล็กน้อยใช้ธรรมเทศนา อันเป็นต้นว่าพระมหชาติ หาคณสวดแลมิได้เลย...” (พญาลิไทย, 2506: 254) และในสมัยอยุธยาปรากฏเมื่อครั้งสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงประชุมนักปราชญ์ราชบัณฑิตแต่งมหาชาติคำหลวง ต่อมาเมื่อเสียกรุงศรีอยุธยา ปรากฏว่าต้นฉบับมหาชาติคำหลวงได้สูญหายไป 6 กัณฑ์ ดังนั้นในสมัยรัตนโกสินทร์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงประชุมนักปราชญ์ราชบัณฑิตเพื่อร่วมกันแต่งกัณฑ์ที่สูญหายไปทั้ง 6 กัณฑ์ ได้แก่ กัณฑ์หิมพานต์ ทานกัณฑ์ จุลพน มัทรีสัถกบรรพ และฉกษัตริย์ ประเพณีเทศน์มหาชาติยังคงเป็นธรรมเนียมปฏิบัติสืบต่อกันมาจนถึงปัจจุบัน

คติความเชื่อในเรื่องของเทศน์มหาชาติเป็นเครื่องสะท้อนให้เห็นถึงวิถีชีวิตและคตินิยมของผู้คนในสังคมไทยที่มีความใกล้ชิดกับพุทธศาสนาอย่างยาวนาน กล่าวคือหากผู้ใดได้ฟังเทศน์มหาชาติแล้วจะได้บุญใหญ่กุศลแรง ถือเป็นผู้ที่เกิดทันพระศาสนา หากได้ฟังเทศน์มหาชาติครบทั้ง 13 กัณฑ์ คือ กัณฑ์ทศพร กัณฑ์หิมพานต์ กัณฑ์ทานกัณฑ์ กัณฑ์วนปเวสน์ กัณฑ์ชูชก กัณฑ์จุลพน กัณฑ์มหาพน กัณฑ์กุมาร กัณฑ์มัทรี กัณฑ์

สักกบรรพ กัณฑ์มหาราช กัณฑ์ฉกษัตริย์ และกัณฑ์นครกัณฑ์แล้ว กุศลผลบุญนั้น จะส่งผลให้เกิดร่วมพระธรรมยุคพระศรีอริยเมตไตรย จะได้ไปเกิดในทิพยวิมาน เป็นผู้มีความสุข มีลาภยศไมตรีและสำเร็จในมรรคผลปรินิพพานตามความปรารถนา

ความหมายของคำว่า มหาชาติ

คำว่า “มหาชาติ” เป็นคำสมาสภาษาบาลี มาจากคำว่า มหนต์¹ ชาติ = มหาชาติ แปลว่า ชาติใหญ่ หรือการเกิดที่ยิ่งใหญ่ ซึ่งสื่อความหมายว่าเป็นพระชาติที่สำคัญของ พระเวสสันดรก่อนที่จะอุบัติเป็นพระพุทธรูปเจ้าในเวลาต่อมา พจนานุกรมฉบับ ราชบัณฑิตยสถาน (2546: 838) ให้ความหมายว่า มหาชาติ หมายถึง เรียกเวสสันดร ชาตก ว่า มหาชาติ และการมีเทศน์เรื่องมหาเวสสันดรชาตก เรียกว่า การมีเทศน์มหาชาติ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (สมเด็จพระ กรมดำรงราชานุภาพ, 2460: คำนำ (3)) ทรงอธิบายว่าเวสสันดรชาตกสำคัญกว่าชาตกอื่น ๆ ด้วยปรากฏว่ามี ของพระโพธิสัตว์ครบบริบูรณ์ทั้ง 10 บารมี ดังนั้น พุทธศาสนิกชนชาวไทยจึงนิยมเรียกว่า มหาชาติ

คำว่า “มหาชาติ” มีใช้เมื่อใดและใช้ในความหมายอย่างไร ไม่ปรากฏแน่ชัด แต่เข้าใจว่า คำว่า มหาชาติคงนำมาใช้ตั้งแต่ครั้งกรุงสุโขทัยแล้วในความหมายว่า “หนังสือ” จะเห็นได้จากข้อสันนิษฐานของสมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ว่า “หนังสือ มหาชาติน่าจะแปลต่างกันมาตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี แต่หนังสือมหาชาติ ฉบับดังกล่าวไม่ปรากฏว่าใครเป็นผู้แต่ง ส่วนต้นฉบับก็สูญหายไม่มีใครพบเห็น” (พระมหาอำนาจ แสงศรี และ กุณทีรา บุญเลี้ยง, 2548: 89) และนอกจากนั้น ธนิต อยู่โพธิ์ (2514: 4) ยังมีข้อวินิจฉัยเกี่ยวกับเรื่องมหาชาติว่า คำว่า “มหาชาติ” นี้ เป็นคำ

¹ มหนต์ ศัพท์เมื่อนำมาประกอบหรือสมาสกับคำอื่นจะนิยมลดรูปเหลือแต่ มห หรือ มหา ขอขอบคุณ ผู้ทรงคุณวุฒิที่กรุณาให้คำแนะนำอธิบายเพิ่มเติมกฎเกณฑ์ไวยากรณ์บาลีเรื่องคำสมาสเพื่อให้ผู้อ่านมีความเข้าใจ มากยิ่งขึ้น.

ที่ใช้อยู่ในหมู่คนไทยเท่านั้นและไม่ปรากฏว่ามีประเทศใดที่เรียกเวสสันดรชาดกว่า มหาชาติ

เมื่อพิจารณาจากความหมายเกี่ยวกับรูปศัพท์เดิมของภาษาบาลีและข้อสันนิษฐานดังกล่าวข้างต้นว่าหมายถึง “หนังสือ” แล้วทำให้ทราบได้ว่า มหาชาติ คือเรื่องราวพระโพธิสัตว์ในเวสสันดรชาดกที่ปรากฏในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิบาต เรื่องทศชาติชาดกนั่นเอง โดยคนทั่วไปมักเรียกชื่อว่าพระเจ้าสิบชาติ พุทธศาสนิกชนมีความเชื่อว่า ในสิบชาติสุดท้ายนี้ พระพุทธองค์ทรงบำเพ็ญบารมีครบทั้ง 3 ระดับ คือ ปารมี อุปปารมี และ ปรมัตถปารมี² โดยที่พระพุทธองค์เมื่อครั้งเป็นพระโพธิสัตว์ทรงบำเพ็ญบารมีครบตามลำดับดังนี้

1. พระเทมิยะหรือพระเทมิย์	บำเพ็ญเนกขัมมบารมี คือการบวช
2. พระมหาชนก	บำเพ็ญวิริยบารมี คือความเพียร
3. พระสุวรรณสาม	บำเพ็ญเมตตาบารมี คือความเมตตา
4. พระเนมิราช	บำเพ็ญอธิฐานบารมี คือความตั้งใจแน่วแน่
5. พระมหาสี	บำเพ็ญปัญญาบารมี คือความรอบรู้
6. พระกัณฐก	บำเพ็ญศีลบารมี คือการสำรวม กาย วาจา ใจ
7. พระจันทกุมาร	บำเพ็ญขันติบารมี คือความอดทน
8. พระนารท	บำเพ็ญอุเบกขาบารมี คือการวางใจเป็นกลาง
9. พระวิรุฬ	บำเพ็ญสังจยบารมี คือ การรักษาความสัตย์
10. พระเวสสันดร	บำเพ็ญทานบารมี คือ การบริจาคทานเสียสละประโยชน์ส่วนตน

(คณะสงฆ์วัดสี่ทไกรสร, 2521: 26-27)

² เกี่ยวกับเรื่องความหมาย และระดับของบารมี ดูรายละเอียดใน สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, **ทศบารมีในพุทธศาสนาเถรวาท**, พิมพ์ครั้งที่ 4 (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2543).

จะเห็นได้ว่าใน 10 ชาตีสุดท้ายนี้ พระพุทธรองค์ไม่ได้ทรงบำเพ็ญบารมีเพียงข้อใดข้อหนึ่ง แต่พระองค์ทรงบำเพ็ญบารมีครบทั้ง 10 ที่จัดเรียงลำดับว่าพระองค์ทรงบำเพ็ญบารมีเฉพาะอย่างในแต่ละชาตินั้นหมายเอาความเด่นของบารมีที่ทรงบำเพ็ญอย่างยอดเยี่ยมมากกว่า 9 บารมีที่เหลือ ดังเช่นในขณะเสวยพระชาติเป็นพระเวสสันดร พระองค์บำเพ็ญบารมีครบทั้ง 10 แต่พระองค์มุ่งบริจาคทานจนทำให้ทานบารมีเป็นบารมีที่เด่นมากที่สุดสำหรับพระองค์ ดังนั้นผู้เขียนเข้าใจว่า มหาชาติจึงเป็นคำเรียกชื่อพระเวสสันดร ในเวสสันดรชาดกว่าเป็นพระชาติที่มีความสำคัญมากที่สุดและเป็นชาตีสุดท้ายก่อนที่จะอุบัติเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในปัจจุบันชาตีสต่อมา

แหล่งที่มาของเวสสันดรชาดก

เวสสันดรชาดก เป็นวรรณคดีบาลีซึ่งมีเนื้อเรื่องปรากฏอยู่ใน จริยาปิฎก และ ชาดกแห่งพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย เรื่องเวสสันดร (เวสสันดรจริยา) ที่ปรากฏในจริยาปิฎก มีลักษณะเป็นเรื่องเล่าสั้น ๆ คล้ายนิทาน ไม่มีการแบ่งเนื้อเรื่องออกเป็นตอน ๆ นักวิชาการเชื่อว่าเรื่องเวสสันดรชาดกที่ปรากฏในจริยาปิฎกนี้ เป็นเรื่องแต่งขึ้นก่อนเรื่องเวสสันดรชาดกในคัมภีร์ชาดก (สุภาพรณ ณ บางช้าง, 2525: 2; กุลนิช คณะฤกษ์, 2542: 1)

เรื่องเวสสันดรชาดกที่ปรากฏในชาดก ถือเป็นชาดกเรื่องสุดท้ายในมหานิบาตชาดก 550 เรื่อง เชื่อกันมาแต่เดิมว่าเป็นพุทธพจน์ ชาดกนี้แต่งด้วยคำประพันธ์ประเภทปรัญยาวัตถฉันท์ จำนวน 1,000 คาถา หรือเรียกว่า คาถาพัน คาถาเหล่านี้มีลักษณะเป็นคำพูดของบุคคลต่าง ๆ แต่ไม่มีคำอธิบายว่าเป็นคำพูดของบุคคลใดบ้างและไม่มีเนื้อเรื่องประกอบ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2535: ไม่ปรากฏเลขหน้า; กุลนิช คณะฤกษ์, 2542: 1)

สำหรับเรื่องเวสสันดรชาดกที่ปรากฏในอรรถกถาชาดก มีเนื้อเรื่องขยายเพิ่มเติมจากคาถาในคัมภีร์ชาดกอย่างมาก เรื่องต่าง ๆ ที่เพิ่มเข้ามานี้ เป็นส่วนปรารภตอนต้นเรื่อง และส่วนประชุมชาดกหรือสโมธานตอนท้ายเรื่องเท่านั้น ที่พระพุทโธสเสเป็นผู้แต่ง ส่วนเนื้อเรื่องซึ่งกล่าวถึงเหตุการณ์ในอดีต ไม่ใช่เรื่องที่แต่งขึ้นใหม่ แต่เป็นนิทานที่รู้จักกัน

อย่างแพร่หลายในสังคมอินเดียครั้งพุทธกาล (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2535: ไม่ปรากฏเลขหน้า; กุลนิจ คณะอักษร, 2542: 1)

มูลเหตุในการตรัสเวสสันดรชาดก

การที่พระพุทธองค์จะทรงเทศนาธรรมเรื่องใดจะต้องมีเหตุอันสมควร 4 ประการ (เฉลิม มากนวล, 2518: 18-20; สุมาลี ลิ้มประเสริฐ, 2550: 47-48) คือ

1. อัดตัมมาสยะ คือ เกิดขึ้นจากอภัยอาศัยของพระพุทธองค์ที่ทรงปรารภนาจะแสดงธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งแก่พุทธบริษัท

2. ปรีชญาสยะ ทรงแสดงธรรมเพราะอภัยอาศัยของผู้ฟังที่ปรารภนาจะทราบเรื่อง จิงกราบทูลขอพระพุทธองค์ให้ทรงแสดงธรรมนั้น หรือ อภิปรายข้อธรรมนั้นให้เข้าใจชัดเจนยิ่งขึ้น

3. อตฺถูปตฺติกะ คือ ถือเอาประโยชน์ที่เกิดขึ้นเป็นเหตุหรือมีเรื่องใดเกิดขึ้นก่อนแล้ว พระพุทธองค์จึงถือเป็นประโยชน์ในการจะนำเรื่องที่เกิดขึ้นนั้นเป็นสาเหตุในการเทศนาธรรม

4. ปุจฉาสิกะ คือ มีปัญหาเกิดขึ้น ผู้ถามใครจะทราบ ถามขึ้นเพื่อต้องการให้แก้ปัญหหรือปลดเปลื้องความสงสัย

เรื่องมหาเวสสันดรชาดกนี้ เกิดขึ้นเพราะอาศัยเหตุข้อ 3 คือ อตฺถูปตฺติกะ ด้วยเป็น เรื่องที่พระบรมศาสดาทรงเล่าโดยมุ่งหมายจะให้เกิดประโยชน์ส่วนใหญ่ คือเป็นผลดี แก่ภิกษุผู้สดับในขณะนั้นและแก่พุทธบริษัททั้งหลายในกาลต่อมาจนปัจจุบัน (พระพิมลธรรม (ชอบ อนุจารีมหาเถร), 2533: 11-12)

เนื้อเรื่องย่อของเวสสันดรชาดกทั้ง 13 กัณฑ์³

กัณฑ์ทศพร

สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเมื่อตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ และตรัสเทศนาพระธรรมจักรกัปปวัตนสูตร โปรดปัญจวัคคีย์แล้วก็เสด็จไปยังกรุงราชคฤห์ ประทับ ณ เวฬุวนารามจนสิ้นฤดูหนาว จึงเสด็จไปยังกรุงกบิลพัสดุ์พร้อมด้วยพระภิกษุสงฆ์ 12,000 รูป มีพระกาฬทายีเป็นมัคคุเทศก์ ทรงประทับ ณ นิโครธารามมหาวิหาร อันพระบรมวงศานุวงศ์แห่งศากยราชตระกูลตรัสสั่งให้ตกแต่งถวายและพากันไปเฝ้า ณ ที่นั้น แต่ด้วยขัดติยมานะ พระญาติผู้ใหญ่ทรงละอายที่จะถวายบังคมพระบรมศาสดาผู้มีพระชนมายุคราวโอรสและนัดดาจึงพากันประทับ ณ เบื้องหลังให้พระราชกุมารหนุ่ม ๆ เฝ้าถวายบังคมเฉพาะพระพักตร์ พระพุทธองค์มีพระประสงค์จะทรมานพระประยูรญาติทั้งหลายให้ละจากทิฐิมานะ จึงทำปาฏิหาริย์ลอยขึ้นสู่อากาศเหนือพระเศียรพระญาติทั้งหลาย พระเจ้าสุทโธทนะ พระราชบิดา และพระประยูรญาติเห็นเป็นอัศจรรย์เช่นนั้นจึงได้ยกพระหัตถ์ขึ้นถวายบังคมและพลางกล่าวพรรณนาถึงพุทธานุภาพแต่เมื่อทรงพระเยาว์ว่า ครั้งแรกที่พระพี่เลี้ยงเชิญเสด็จไปนมัสการพระกาฬเทวิลดาบส พระบาททั้งคู่ดูประดุจลอยอยู่เหนือศีรษะพระดาบส ครั้งที่สอง ในวันมงคลแรกนาขวัญ เมื่อพระพี่เลี้ยงเชิญเสด็จไปบรรพตได้ต้นท้าว เงามไม้ได้บังกันพระองค์อยู่ประดุจพระกลด หาได้บ้ายไปตามตะวันไม่ และครั้งนั้นนับเป็นครั้งที่สาม

เมื่อพระพุทธองค์เสด็จประทับ ณ พุทธอาสน์ ขณะนั้นได้บังเกิดฝนโบกขรพรรษโปรยปรายในบริเวณที่ประชุมกันโดยทั่วกัน เหล่าพระประยูรญาตินับตั้งแต่พระเจ้าสุทโธทนะพระพุทธบิดาต่างก็พากันชื่นชมโสมนัสในพระบารมีของพระองค์ยิ่งนัก เมื่อได้เวลาพอสมควรแล้วต่างก็พร้อมกันกราบบังคมลากลับยังพระราชนิเวศน์ ส่วนภิกษุทั้งหลายที่เฝ้าพระพุทธองค์ เมื่อพระประยูรญาติทูลลากลับแล้วได้สนทนากันถึงเรื่องฝนโบกขรพรรษ เพราะยังไม่เคยเห็นไม่เคยเห็นมาก่อน พระบรมศาสดาจึงตรัสว่า ไม่ใช่แต่

³ เรียบเรียงเนื้อหาโดยย่อจากหมวดภาษาไทย โรงเรียนสตรีวัดระฆัง, **เทศน์มหาชาติ** (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์บริษัทสหธรรมิกจำกัด, 2544).

บัดนี้เท่าที่นักปราชญ์ทั้งหลาย แม้ในกาลก่อนฝนโศกพรพรกัที่เคยมีมาแล้ว ฤกษ์เหล่านั้น มีความประสงค์ใคร่ทราบจึงกราบทูลอาราธนา พระองค์จึงได้ตรัสเรื่อง “เวสสันดรชาดก” ดังต่อไปนี้

ในอดีตกาล เมืองสีวิราชภูมิมีพระราชาองค์หนึ่งทรงพระนามว่า พระเจ้าสีพี พระองค์มีพระโอรสองค์หนึ่งพระนามว่า สมุชชัย เมื่อทรงเจริญวัยพระราชบิดาก็ทรงมอบราชสมบัติให้และอภิเษกสมรสกับพระนางผุสดี พระราชธิดาพระเจ้ามัทราช สำหรับพระนางผุสดีในอดีตกาล ตั้งแต่สมัยพระพุทธเจ้าทรงพระนามว่าวิปัสสิอูบัตินั้นในโลก พระนางสั่งสมบารมีไว้มาก ได้ตั้งจิตอธิษฐานมาแต่เดิมว่าขอให้ได้เป็นพุทธมารดา จนถึงบังเกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ได้เป็นอัครมเหสีของสมเด็จพระอมรินทรราชา เมื่อพระนางจะจุติจากสวรรค์ได้ขอประทานพร 10 ประการ ดังนี้

1. ขอให้พระนางได้ประทับในปราสาทพระเจ้าสีพี
2. ขอให้ดวงเนตรทั้งสองมีสีดำประดุจตาลูกเนื้อทราย
3. ขอให้พระชนกวิงาม มีสีเขียวระยับดุจสร้อยคอนกยูง
4. ขอให้มิพระนามว่า ผุสดี
5. ขอให้มิพระโอรสทรงพระเกียรติยิ่งกว่ากษัตริย์ทั้งหลาย และมีพระราชศรัทธาในการกุศล
6. ขอย่าให้มีพระครรภ์ปรากฏดังสตรีสามัญ
7. ขอย่าให้พระถันทั้งคู่ดำในเวลาทรงครรภ์ และเมื่อประสูติแล้วขอย่าให้หย่อนยาน
8. ขอให้เส้นพระเกศาดำเป็นมันดุจสีปีกแมลงค่อมทอง
9. ขอให้พระฉวีวรรณละเอียดดุจดั่งทองคำธรรมชาติ
10. ขอให้ทรงมีอำนาจปล่อยนักโทษประหารชีวิตให้พ้นโทษสมเด็จพระอมรินทรราชา ก็ทรงประสาทพรที่พระนางผุสดีทูลขอให้ดังประสงค์

กัณท์หิมพานต์

พระนางผุสดี อัครมเหสีของสมเด็จพระอมรินทราบหาราช จูติจากสวรรค์มาปฏิสนธิเป็นราชธิดาของพระเจ้ามัทราช ครั้นเจริญวัยพระชนมายุครบ 16 พรรษา ได้อภิเษกเป็นอัครมเหสีของพระเจ้าสุญชัย กาลเวลาผ่านไปโดยลำดับ พระนางทรงตั้งครรรค์รบกำหนดทศมาส ได้เสด็จประพาสพระนครและประสูติพระราชโอรสที่ตรอกพ้อคำ พระประยูรญาติจึงถวายพระนามพระราชโอรสว่า “เวสสันดร”⁴ พอประสูติจากพระครรภ์ก็ถูกลอบเงินพระมารดาเพื่อบริจาคทันที และในวันเดียวกันก็มีนางข้างฉันทน์เชื้อกหนึ่งนำลูกช้างมาไว้ในโรงช้างต้น ส่วนตนเองกลับไปสู่ป่าตามเดิม ลูกช้างนั้นเป็นช้างเผือกขาวบริสุทธิ์ประชาชนตั้งชื่อว่า ปัจจยนาค

เมื่อพระเวสสันดรพระชนมายุครบ 16 พรรษา พระราชบิดาทรงมอบสมบัติให้และอภิเษกกับพระนางมัทรี พระราชธิดาแห่งมาตุลราชวงศ์ เมื่อพระเวสสันดรได้ครอบครองเมืองสีพีแล้วได้สร้างศาลาสำหรับบริจาคทานแก่คนขอทานทุก ๆ วันถึง 6 แห่ง ต่อมาพระนางมัทรีประสูติพระราชโอรสทรงพระนามว่า ชาลี และพระราชธิดาทรงพระนามว่า กัณหา

ครั้งนั้น เมืองกลิงคราษฎร์ (ปัจจุบันคือรัฐโอริสสา) เกิดข้าวยากหมากแพง ฝนไม่ตกต้องตามฤดูกาล ทำให้ภูมิภาคเกิดความแห้งแล้ง แม้พระเจ้ากลิงคจะทรงรักษาอุโบสถศีลครบกำหนด 7 วันแล้วก็ตามก็ยังไม่มียฝน ประชาชนกราบทูลให้มาขอพระราชทานช้างปัจจยนาคซึ่งเป็นช้างแก้วมงคล แม้จะขับขีไปทางทิศใดก็ทำให้ฝนตกทั่วทั้งประเทศต่อพระเวสสันดร พระองค์เห็นชอบด้วยตามคำกราบทูลจึงรับสั่งพราหมณ์ทั้ง 8 คนให้มาทูลขอ พระเวสสันดรก็พระราชทานให้ แต่ประชาชนชาวสีพีไม่ยินยอม โดยถือว่าช้างปัจจยนาคเป็นช้างคู่บ้านคู่เมือง ควรรักษาไว้สำหรับพระนคร ประชาชนพากันโกรธเคืองพระเวสสันดรมากจึงทูลขอให้พระเจ้าสุญชัยเนรเทศจากพระนคร บรรดาอำมาตย์ได้ทูล

⁴ สมบัติ มั่งมีสุขศิริ ให้ความเห็นว่า เวสสันดร มาจากคำภาษาสันสกฤตว่า วิศวนตฺร ซึ่งแปลว่า ผู้ข้ามโลกหรือผู้อยู่เหนือโลก หรือผู้ปราบทุกสิ่ง ดูรายละเอียดใน สมบัติ มั่งมีสุขศิริ, “หากพระเวสสันดรไม่ได้ประสูติกลางตลาด,” *ตำรงวิชาการ* 5, 1 (มกราคม-มิถุนายน 2549): 170-181.

แนะนำให้เสด็จไปประทับ ณ เขาวงกต พระองค์ขอพลัดไปอีก 2 วัน เพื่อจะได้ทรงบำเพ็ญสัตตศกมหาทาน⁵ เสียก่อนแล้วพระราชทานโอวาทแก่พระนางมัทรีว่าให้หมั้นบริจาคนให้บำรุงรักษาโอรสธิดาให้อยู่ปฏิบัติพระราชบิดาและพระราชมารดา ทั้งยังอนุญาตให้อภิเษกกับภักษตรีองค์อื่นได้ แต่พระนางมัทรีไม่ยินยอม ขอพาพระโอรสธิดาไปด้วย ได้ทูลพรรณนาถึงความงามและความสนุกสนานในป่าหิมพานต์อันเป็นที่พระราชสวามีจะเสด็จไปโดยพิสดาร

กัณณ์ทานกัณท์

เมื่อพระนางมุสตีทรงทราบข่าวพระเวสสันดรถูกเนรเทศ จึงเสด็จไปเยี่ยมแล้วไปเฝ้าพระเจ้าสุมณชัยเพื่อทูลขอให้ยกโทษแต่พระองค์ไม่ได้ดั่งคำตอบ พระนางจึงกลับมายังพระตำหนักของพระเวสสันดรและทรงรำพันถึงความลำบากต่าง ๆ ที่พระเวสสันดรจะได้รับหลังจากถูกเนรเทศ

ในเวลาเช้า พระเวสสันดรทรงบริจาคนมหาทานแล้วเสด็จนำพระนางมัทรีและพระราชโอรสธิดาไปทูลลาพระเจ้าสุมณชัย พระองค์ทรงสงสารยิ่งนักตรัสห้ามพระนางมัทรีว่าไม่ควรจะตามไปให้ลำบาก แต่พระนางมัทรีไม่ยอม พระองค์ไม่รู้จะทำประการใดจึงขอพระนัดดาทั้งสองไว้ พระนางมัทรีก็ไม่ยอมให้ จากนั้นจึงเสด็จไปทูลพระมารดาที่พระตำหนัก ในวันรุ่งขึ้นพระเวสสันดรให้น้ำแก้ว แหวน เงินทองใส่รถเสด็จออกนอกเมือง ทรงโปรยแก้วแหวนเงินทองนั้นตลอดทางที่ไปแล้วสั่งให้ขบวนรถกลับราชวัง ส่วนพระองค์เสด็จไปโดยลำพัง มีพราหมณ์ 4 คนทูลขอม้า พระองค์ก็พระราชทานให้ เทวดาจึงบันดาลเป็นละมั่งทองมารองรับราชรถไว้ และยังมีพราหมณ์มาทูลขอรถ พระองค์ก็ประทานให้อีก ส่วนละมั่งทองก็อันตรธานหายไป พระเวสสันดรทรงอุ้มพระชาติ ส่วนพระนางมัทรีทรงอุ้มพระกัณหาแล้วเสด็จพระราชดำเนินไปตามมรรคา

⁵ สัตตศกมหาทาน คือ ทาน 7 อย่าง ๆ ละ 700 คือ ข้าว ม้า รถ สตรี แม่โคนม ทาสชาย และทาสหญิง พระพิมลธรรม (ชอบ อนุจารีมหาเถร) ให้ความเห็นว่า ทานชิ้นนี้ท่านไม่มีความรู้ในการวิจารณ์ จึงไม่ได้บันทึกเอาไว้ ดูใน พระพิมลธรรม (ชอบ อนุจารีมหาเถร), *ปริทัศน์เวสสันดรชาดก*, 58.

กัณท์วันประเวศน์

พระเวสสันดรพร้อมพระมเหสีและพระโอรสธิดาเสด็จไปยังเขาวงกต ผ่านตำบลต่าง ๆ โดยลำดับ คือจากพระนครสีพีมาถึงภูเขาดาลบรรพต แม่น้ำโกติมารา เขาอัญชัน และเมืองมาตุละแห่งแคว้นเจตราชฎร์ รวมระยะทาง 30 โยชน์ แต่เทพยดาช่วยย่นหนทางให้เสด็จมาถึงมาตุลนครในเวลาเพียงวันเดียว เสด็จเข้าประทับแรม ณ ศาลาใกล้ประตูเมือง เช้าวันรุ่งขึ้นความทราบถึงกษัตริย์เจตราชฎร์ต่างรีบไปเฝ้า ถามถึงเหตุการณ์ พระเวสสันดรตรัสเล่าความจริงให้ทราบทุกประการและขอให้ช่วยชี้ทางที่จะไปเขาวงกต บรรดากษัตริย์เจตราชฎร์ทูลว่า จะไปเฝ้าพระเจ้าสญชัย เพื่อขอพระราชทานโทษกลับคืน พระเวสสันดรตรัสว่าพระบิดาไม่สามารถที่จะขัดขึ้นคำขอร้องของประชาชนได้ เพราะชาวสีพีมีความแค้นเคืองมาก กษัตริย์เจตราชฎร์จึงทูลขอให้ครองราชย์ที่เมืองมาตุละ แต่พระองค์ทรงปฏิเสธโดยอ้างว่า ผิดพระราชประสงค์และจะเป็นการแสดงว่าพระองค์จะตั้งตนเป็นใหญ่กับภูตต่อพระเจ้าสญชัย เป็นเหตุให้นครสีพีและนครเจตราชฎร์ขาดพระราชสัมพันธ์ไมตรีต่อกัน พระเวสสันดรทรงขอร้องให้ชี้ทางที่ตรงไปยังเขาวงกต กษัตริย์เจตราชฎร์จึงทูลเชิญให้เสด็จเข้าไปประทับในพระนครก่อนแต่พระองค์ก็ทรงปฏิเสธเพียงแต่เสด็จประทับแรมในศาลานั้นอีกหนึ่งราตรี ครั้นวันรุ่งขึ้น กษัตริย์เจตราชฎร์ก็ตามไปส่งเสด็จสี่กษัตริย์จนสุดเขตแดนแล้วทูลชี้ทางที่จะเสด็จต่อไปและได้แต่งตั้งให้พรานเจตบุตรเป็นผู้พิทักษ์ระวางระวังมิให้ใครเข้าไปรบกวนได้

พระเวสสันดรพระนางมัทรีพร้อมด้วยโอรสและธิดาเสด็จไปประทับแรมที่เขาคันธมาทน์ วันรุ่งขึ้นก็เสด็จไปถึงวิบูลบรรพต เลียบตามฝั่งแม่น้ำเกตุมาตีหยุดประทับใต้ต้นไม้ริมฝั่ง พราหมณ์ผู้หนึ่งได้นำเนื้อมาถวาย พระองค์จึงทอดสุวรรณจุฬามณีประทานแก่พราหมณ์แล้วเสด็จไปยังมหานิโครธข้ามเขาสุวรรณบรรพต เสวยผลไม้แล้วเสด็จไปยังนาฬิกบรรพต

ครั้งนั้น วิสสุกรรมเทพบุตรได้รับบัญชาจากพระอินทร์ให้นิรมิตบรรณศาลาไว้ 2 หลัง พร้อมด้วยเครื่องบรรพชิตบริขารทุกประการแล้วให้เขียนหนังสืออนุญาติให้ผู้ใดประสงค์จะบรรพชา ฟังถือเอาอาศรมสถานและบริขารเหล่านี้เป็นของตนแล้วบันดาลให้

สัตว์ร้ายและนกอันมีเสียงที่ไม่ไพเราะหนีไปอยู่เสียที่อื่นและกำชับให้เจ้าปาดูแลรักษา กษัตริย์ทั้ง 4 พระองค์

พระเวสสันดรเมื่อถึงกาลาได้เสด็จเข้าไปโดยล่ำฟั่งแล้วเปลื้องอาภรณ์ออก ทรงเครื่องบรรพชิตเสด็จออกมารับพระนางมัทรี พระนางก็เสด็จเข้าไปยังศาลาอีกหลังหนึ่ง ทรงเปลื้องเครื่องอาภรณ์และแต่งเป็นดาบสินีพร้อมพระโอรสธิดา พระนางมัทรีอาสาไป หาผลไม้มาถวาย พระเวสสันดรทรงอนุญาตแต่ขอสัญญาว่า ต่อไปนี้อย่าให้พระนาง เข้ามาในเวลากลางคืนขณะที่ลับดาสองกุมาร พระนางมัทรีก็ทรงปฏิบัติตาม กษัตริย์ทั้ง 4 ผนวชเป็นฤๅษีอยู่ ณ เขาวงกตเป็นเวลา 7 เดือน ต่างก็ปฏิบัติกิจวัตรตามหน้าที่โดยไม่ บกพร่องและด้วยอำนาจบุญกุศลของพระองค์ทำให้ฝูงสัตว์ที่อยู่ในระยะ 1 โยชน์ โดยรอบ เขาวงกตมีความเมตตาปราณีซึ่งกันและกัน

กัณช์ชูชก

พราหมณ์เชื้อใจไร่ญาติคนหนึ่งชื่อ ชูชก เกิดในตระกูลโกลาตีกษัตริย์ อาศัยอยู่บ้าน ทุนวิภูธน์ ติดกับเมืองกลิงกราชบุรี เทียวขอทานรวบรวมเงินได้ 100 กษาปณ์และนำไป ฝากไว้กับพราหมณ์อีกผู้หนึ่ง และเทียวขอทานต่อเป็นเวลานานก็ไม่ได้กลับมา ฝ่ายพราหมณ์ ที่ได้รับเงินฝากไว้นั้นครั้งนยากจนลงได้เอาทรัพย์สินของชูชกมาใช้สอยจนหมด เมื่อชูชก นึกขึ้นได้จึงกลับมาทวงเงินกับพราหมณ์แต่พราหมณ์ไม่มีให้จึงยกนางอมิตตาบุตรสาวให้ เป็นภรรยา ชูชกจึงพามาอยู่ที่อยู่ของตน นางได้ปฏิบัติชูชกผู้เป็นสามีอย่างดีจนทำให้ พราหมณ์หนุ่มทั้งหลายไม่พอใจในภรรยาของตน เพราะปฏิบัติสืบนางอมิตตาไม่ได้ นาง พราหมณ์ทั้งหลายถูกผัวด่าว่าก็โกรธจึงพากันไปต่อว่านางอมิตตาขณะที่นางลงไปตักน้ำ ทั้งนี้เพื่อให้นางหนีไปเสีย เมื่อนางอมิตตาถูกนางพราหมณ์พากันรุมด่าว่าเยาะเย้ยให้ได้รับความอับอายก็เสียใจ จึงกลับมาบอกชูชกว่า ต่อไปจะไม่ทำงานและเล่าเรื่องที่เกิดขึ้น ให้ฟัง ชูชกรับจะทำงานเองแต่นางอมิตตาไม่ยินยอม บอกว่าญาติพี่น้องของนางไม่เคย ใช้สามีนางทาสและขอให้ชูชกไปหาหาสมาธิใช้มีฉนั้นจะได้อยู่ด้วย

อาศัยเหตุนี้ เทพยดาซึ่งเคยอนุเคราะห์พระเวสสันดรเมื่อครั้งบริจาคมหาทาน คิดจะช่วยพระเวสสันดรให้บำเพ็ญบิณฑุรทานบริจาคเพื่อเพิ่มบารมีขึ้นอีกได้ตกลงนางอมิตตดาทราบเรื่องราวของพระเวสสันดรและบันดาลให้นางแนะนำชูชกไปขอพระชาลีและกัณหา ชูชกจึงจัดการซ่อมแซมดูแลที่อยู่ให้ดีแล้วให้อีวาทแก่นาง จากนั้นจึงทำประทักษิณภรรยาสามรอบแล้วก็แต่งตัวเป็นชีประชาวออกเดินทางไปยังเมืองสีพีเที่ยวสืบลามหาเมืองถึงเรื่องพระเวสสันดร จนทำให้พวกชาวเมืองโกรธพากันขับไล่ชูชกหนีเข้าป่า เทพยดาพอใจให้ชูชกเดินทางไปในป่าที่พราณเจตบุตรดูแลอยู่

ชูชกรำพึงถึงคุณของพระเวสสันดรว่า เปรียบดังแผ่นดิน ผืนน้ำ ต้นโพธิ์ ต้นไทร ซึ่งมหาชนได้พึ่งพาอาศัย เมื่อเจตบุตรพบชูชกครั้งแรกตั้งใจจะยิงเสียให้ตาย แต่เปลี่ยนใจสอบถามเรื่องราว ชูชกหลอกล่อเจตบุตรว่า ตนเองเป็นทูตถือพระราชสาส์นของพระเจ้าสุญชัยเพื่อไปเชิญเสด็จพระเวสสันดรให้เสด็จกลับพระนคร พราณเจตบุตรก็หลงเชื่อ จึงเชิญชูชกให้พักและบริโภคาหาร

กัณท์จุลพน

เมื่อพราณเจตบุตรให้ชูชกพักอาศัยอยู่ด้วยและเลี้ยงดูจนอิ่มหนำสำราญแล้วได้จัดหาเสบียงให้และแนะนำชูชกถึงหนทางที่จะไปเขาวงกตให้ฟังว่า ภูเขาที่มองเห็นนั้นเป็นต้นทางที่จะเดินต่อไปชื่อว่าภูเขาคันธมาทน์เป็นสถานที่ ๆ อุดมไปด้วยไม้หอมนานาชนิด ถัดไปเป็นภูเขาอัญชันสีเขียวคราม มีพันธุ์ไม้ต่าง ๆ หลายชนิด เมื่อเดินไปสักพักจะถึงป่ามะม่วง ป่าตาลและป่ามะพร้าวกับต้นเป้งตามลำดับ จากนั้นก็จะถึงป่าไม้ดอกนานาชนิดมีกลิ่นหอมตลอดเวลา เจตบุตรแนะนำหนทางที่จะไปถึงอาศรมอัจจุตฤษีเท่านั้นแล้วให้ชูชกถามหนทางที่จะไปเขาวงกต ชูชกรับทราบตามคำแนะนำแล้วอำลาพราณเจตบุตร จากนั้นจึงดำเนินทางไปพบอัจจุตฤษี

กัณท์มหาพน

ชูชกออกเดินทางตามคำแนะนำของพรานเจตบุตรจนมาถึงอาศรมของอัจจุตฤษี ได้สนทนากับฤๅษีว่า ตนรู้จักพระเวสสันดรมาก่อนมีความประสงค์จะพบพระองค์อีกครั้ง ทำให้อัจจุตฤษีหลงเชื่อและให้ชูชกพักแรมด้วยหนึ่งคืน พอรุ่งเช้าจึงได้เข้าจึงได้บอกหนทางให้ชูชกไปหาพระเวสสันดรว่า ภูเขาที่เห็นนั้นเรียกว่าเขาคันธมาถน์ ต่อไปจะถึงสระมูจรินท์ซึ่งอยู่ใกล้พระอาศรมพระเวสสันดร มีดอกบัวนานาพรรณและปลาหลายชนิด ด้านบนมีพันธุ์ไม้นานาชนิด และมีผลไม้หลากหลายในบริเวณพระอาศรม ต่อจากนั้นจะถึงป่าหิมพานต์ที่มีสัตว์ต่าง ๆ จำนวนมากได้แก่ ราชสีห์ 4 จำพวก คือ ตินราชสีห์ กินหญ้าเป็นอาหาร กาฬสีห์ ปันธุสุรมฤคินทร์ กินเนื้อสัตว์เป็นอาหาร และไกรสรราชสีห์ เมื่อดำเนินไปตามคำแนะนำก็จะถึงอาศรมพระเวสสันดร ชูชกแสดงความเคารพอัจจุตฤษีโดยการทำประทักษิณ 3 รอบแล้วอำลาเดินทางต่อไป

กัณท์กุมาร

ชูชกไปถึงสระโบกขรณีเวลาใกล้พลบค่ำ คิดว่าถ้าจะไปทูลขอภินทสาหาสิในเวลาทีพระนางมัทรีอยู่ย่อมไม่สำเร็จ ควรรอเวลาเช้าให้นางเข้าไปหาผลไม้ในป่าเสียก่อน เมื่อคิดเช่นนั้นแล้วชูชกจึงปีนขึ้นไปนอนเหนือชะง่อนเขาเพื่อให้พ้นภัยจากสัตว์ร้าย ในคืนนั้นพระนางมัทรีทรงพระสุบินว่า มีบุรุษกำยำล่ำสันคนหนึ่งถือดาบฟ้างประตู่เข้ามา แล้วตัดแขน ควักกนิยน์ตา แหวะอก ควักดวงใจของพระนางไป เมื่อพระนางตกใจตื่นขึ้นจึงรีบเสด็จเข้าไปเฝ้าพระเวสสันดรขอให้ทนายผืน พระเวสสันดรทรงทราบเหตุว่าวันพรุ่งนี้จะมีयाจากมาขอโอรสและธิดา ครั้นจะทนายไปตามความเป็นจริงก็เกรงพระนางมัทรีจะไม่ยอมจากลูกทั้ง 2 จึงทนายโดยโวหารกลบเกลื่อนว่า การที่ผืนเช่นนี้ก็เพราะแต่ก่อนนางได้รับความสุขสบาย เมื่อพบกับความลำบากยากเข็ญ ธาตุทั้ง 4 ก็วิปริตไปจึงได้สุบินผิดประหลาดเช่นนี้ แต่พระนางก็ยังไม่วางพระทัย เมื่อถึงเวลาเช้าพระนางปลุกภินทสาหาสิให้สร่งน้ำ รำพันพรา้งสั่งสอนแล้วจึงพามาฝากกับพระเวสสันดรแล้วเข้าไปหาผลไม้ในป่า

ฝ่ายชูชก ครั้นรุ่งเช้าจึงเดินทางไปยังอาศรม พระเวสสันดรให้กัณหาขาลีออกไปรับชูชกจึงข่มขู่โอรสทั้งสองเพื่อให้เกิดความกลัวแต่แรกโดยคิดว่าเมื่อขอไปได้แล้วจะใช้สอยได้ง่าย ก่อนที่ชูชกจะทูลขอขาลีกัณหาจากพระเวสสันดร ได้พูดหวานล้อมโดยเปรียบเทียบน้ำพระทัยอันเต็มไปด้วยความกรุณาของพระเวสสันดรแล้วจึงทูลขอในภายหลัง

พระเวสสันดรขอให้ชูชกรอพระนางมัทรีก่อน แต่ชูชกปฏิเสธโดยให้เหตุผลว่า “ธรรมดาศรีสยบย่อมมีความเสียดายที่ไหนเลยจะยอมยกให้กับชูชก” พระเวสสันดรจึงขอให้ชูชกนำสองกุมารไปสู่สำนักของพระเจ้ากรุงสมุทัยเพื่อจะได้รับพระราชทานทรัพย์สมบัติ ชูชกก็ไม่ยอมโดยให้เหตุผลว่า พระเจ้าสมุทัยจะหาว่าหลอกลวงเอาพระนัดดาไปตนก็จะต้องโทษ ดังนั้นจึงทูลขอกุมารไปสู่เมืองกลิงราชบุรีเสียในวันนี้เดียว

เมื่อกัณหาขาลีได้ทราบดังนี้แล้วเกิดความกลัว จึงพากันหนีไปซ่อนตัวอยู่ในสระบัว เวลาลงสระก็ถอยหลังไปแล้วเอาใบบัวมาบังตัวเสียเพื่อไม่ให้เห็น เมื่อชูชกมองหาไม่เห็นสองกุมาร จึงแกล้งตัดพ้อพระเวสสันดรว่า แสร้งพริกหน้าให้ลูกหนี และหาว่าพูดจาตลบตะแลง

พระเวสสันดรเสด็จออกตามรอยเท้าไปจนถึงสระ ทรงทราบว่าสองกุมารอยู่ในสระบัวนั้น จึงตรัสเรียกให้ขึ้นมาโดยรำพันว่า “เราเป็นลูกกษัตริย์ไม่ควรให้ใครมาตีเตียนได้ และกล่าวเปรียบเทียบสองกุมารว่าเป็นดังสำเภาที่จะนำพระองค์ไปให้ถึงพระนิพพาน ขอให้ขึ้นมาช่วยยกปิยบุตรทานนั้นด้วย” สองกุมารขึ้นมาจากสระทอดพระบาทพระบิดา แล้วทั้งสามกษัตริย์ก็ทรงกรรแสง พระเวสสันดรจึงคาค่าสองกุมารแล้วมอบให้เป็นทานแก่ชูชกไป ขณะนั้นก็บังเกิดมหัศจรรย์แผ่นดินไหว ผุ่งสัตว์พากันแตกตื่น เขาพระสุเมรุก็เอนเอียง น้ำในมหาสมุทรก็บันดาลฟุ้งเป็นฟองฝอย พญานาคขึ้นมอลอยบนผิวน้ำ พญาครุฑบินขึ้นแล่นลมบนอากาศเกิดวิปริตและฝนตก เทวดาทั้งหลายต่างพากันอนุโมทนา

เมื่อชูชกได้รับพระราชทานสองกุมารแล้วก็เขียนติด่อหน้าพระเวสสันดร พระองค์ทรงนั่งเสีย พระขาลีจึงหันมาปรบทุกข์กับกัณหา และเมื่อถูกชูชกเขียนตีมากเข้าสองกุมารจึงรำพันถึงเรื่องต่าง ๆ เกี่ยวกับบิดามารดากับบุตร พระเวสสันดรเมื่อได้ยินคำ

ร่ำรำพันประจวบกับเหตุการณ์ร้ายแรงเช่นนั้นจึงบันดาลโทสะคิดจะฆ่าชุก เพราะชุกเขียนตีสองกุมารต่อหน้าพระองค์โดยไม่ได้ยำเกรง และเปรียบชุกเหมือนเบ็ด พระองค์ดุจปลา สองกุมารเหมือนน้ำ พระโพธิญาณดุจไซ้ ว่า ชุกทำเช่นนั้นเหมือนกับพราณเบ็ดมาตีปลาหน้าไซ้ กระทุ้มน้ำให้ปลาตื่น หมายความว่า จะไม่ให้พระองค์ซึ่งเป็นเหมือนปลาเข้าไปในไซ้ คือพระโพธิญาณ แต่ในที่สุดพระองค์ก็ระงับโทสะเสียได้ ชุกจึงพาสองกุมารไปพอลบคำพราหมณ์ก็พาสองกุมารล่องพ้นเขตแนวป่าไป

กัณท์มัทรี

เมื่อชุกพาสองกุมารไปแล้ว พระอินทร์เกรงว่าถ้าพระนางมัทรีกลับมาแต่กลางวันจะเที่ยวติดตามสองกุมารและอาจติดตามทัน จึงให้เทวดา 3 องค์ จำแลงกายเป็นเสือโคร่ง เสือเหลือง และราชสีห์มาขวางทางไว้ พอพระนางมัทรีไปหาผลไม้ในวันนั้นก็เกิดอาเพศเก็บผลไม้ไม่ได้เพียงเล็กน้อยก็รีบกลับ แต่มาพบสัตว์ทั้ง 3 นอนขวางอยู่ จนเวลาพลบค่ำพระนางกล่าวขอทางต่อสัตว์ทั้งสาม เทวดาจึงเปิดหนทางให้พระนางเสด็จกลับ ครั้นไม่เห็นสองกุมารจึงอ้อนวอนถามพระเวสสันดร ถามเท่าไร ๆ พระองค์ก็ไม่บอกเพราะเห็นว่าพระนางกำลังเหน็ดเหนื่อย จะมีความโศกถึงลูกมากและจะเป็นอันตรายถึงชีวิตได้ จึงได้แก้มก่ำเป็นทีที่หึงหวงเพื่อให้พระนางคลายความโศกว่า พระนางมัทรีมัวไปหลงรื่นรมย์กับชายชู้ในกลางป่าจึงกลับคำ พระนางทูลขอโทษเท่าไรพระเวสสันดรก็ไม่เจรจาด้วย จึงตามเที่ยวหาตลอดคืนจนใกล้รุ่งจึงกลับมายังอาศรม ด้วยความเหนื่อยอ่อนพระนางจึงสลบไป พระเวสสันดรตกพระทัยสำคัญว่าพระนางสิ้นใจจึงรำพันถึงด้วยความโศกเศร้าต่าง ๆ ครั้นคลายจากความโศกแล้วจึงพิจารณาทราบว่าเป็นแค่สลบไป จึงยกพระเศียรขึ้นวางไว้บนตักแล้วเอาน้ำรดลงที่พระอุระ พระนางจึงได้ฟื้นคืนสติ และทูลถามถึงพระชาติกัณหา พระองค์จึงได้บอกความจริงและขอให้พระนางช่วยอนุโมทนาทานด้วย พระนางก็อนุโมทนาในปิยบุตรทาน พระองค์จึงตรัสเล่าความมหัศจรรย์ที่เกิดขึ้นในตอนให้ทานให้พระนางฟัง

กัณท์ลักบรรพ

ท้าวสักกเทวราชทรงดำริว่า สองกุมารนั้นพระเวสสันดรก็พระราชทานให้ชุกไปแล้ว ภายหลังหากมีผู้มาขอพระนางมัทรีพระองค์คงจะประทานให้อีก เมื่อเป็นดังนั้นจะลำบากในเรื่องการหาอาหารบริโภคจึงแปลงพระองค์เป็นพราหมณ์มาขอพระนางมัทรี พระเวสสันดรก็ทรงอนุญาตและหลั่งน้ำเป็นสิทธิ์ขาดในการให้แก่พราหมณ์

ครั้งนั้นก็เกิดความมหัศจรรย์แผ่นดินไหวทั่วไปเช่นกัน ส่วนพระนางมัทรีไม่มีความรังเกียจแต่ประการใดเพราะเชื่อในความเป็นปราชญ์ของพระสวามี เพราะเวสสันดรได้สังเกตอาการของพระนาง พระนางทรงทราบจึงกล่าวขึ้นว่า พระนางเป็นข้าของพระองค์ พระองค์จะให้แก่ผู้ใดหรือจะขายหรือจะลงโทษประการใดก็มีสิทธิ์ที่จะกระทำได้ เพราะฉะนั้นการที่จะยกพระนางให้แก่พราหมณ์ในครั้งนี้พระนางยินดีมิได้ขัดขวาง พระราชกุศล สมเด็จพระอมรินทราบาราชทรงทราบในพระทัยของสองกษัตริย์จึงตรัสอำนวยการช่วยพระนางคืน และเสด็จเหาะลอยอยู่บนอากาศสำแดงตนให้ปรากฏว่าเป็นท้าวสักกะ แต่ก่อนจะทรงเสด็จไปทรงอนุญาตให้พระเวสสันดรขอพร 8 ประการ ซึ่งสมเด็จพระสักกะก็ทรงประสาทให้แล้วอันตราชนกลับไปยังทิพยวิมาน

กัณท์มหาราช

ชุกพาสองกุมารไปในป่าเป็นหนทาง 60 โยชน์ ในระหว่างทางเทพเจ้าได้คอยบำรุงรักษามิให้เป็นอันตราย ครั้นเวลาค่ำชุกผูกพระพาหาสองกุมารไว้กับกอไม้แล้วตนเองปีนขึ้นไปนอนบนคบไม้ เทพเจ้ามีความสงสารจึงนิรมิตกายคล้ายพระเวสสันดร และพระนางมัทรีปลดเกล้าวัลย์ออก โอบอุ้มสร้งน้ำ แต่งองค์ให้แล้วให้เสวยอาหารทิพย์ เหน่กล่อมให้บรรทมจนรุ่งเช้าทุกวันตลอด 15 ราตรี

ฝ่ายชุกเมื่อมาถึงทางสองแพร่งที่จะแยกไปเมืองกลิงคราษฎร์ เทพเจ้าได้คลิใจให้เดินมาทางนครสีพี ในคืนนั้นพระเจ้ากรุงสญชัยทรงพระสุบินนิมิตว่า มีบุรุษร่างกายน่ากลัวได้นำดอกบัวมาถวายคู่หนึ่ง ดอกหนึ่งเพ็งแย้มกลีบ อีกดอกหนึ่งตูม โทษทำนายว่า พระประยูรญาติที่จากไปจะกลับมาเข้าสู่พระนคร ครั้นรุ่งขึ้นพระองค์ได้เสด็จออกหน้า

พระลาน เทพเจ้าตลใจให้ชุกพาสองกุมารผ่านหน้าพระที่นั่งโดยหม้ออำมาตย์ไม่ได้ทักท้วงแต่ประการใด พระเจ้ากรุงสุโขทัยทอดพระเนตรเห็นพระนัดดาทั้งสองจึงตรัสใช้ให้อำมาตย์นำชุกและสองกุมารมาเฝ้า และถามถึงเรื่องราวต่าง ๆ เกี่ยวกับการนำสองกุมารมา ชุกได้ทูลตามความเป็นจริง เหล่าอำมาตย์ราชเสวกได้พากันติเตียนพระเวสสันดร พระขालีไม่พอพระทัยจึงทูลพระอัยกาว่า ไม่ควรปล่อยให้หม้ออำมาตย์มาก่อนและดูแลพระบิดาต่อหน้าพระที่นั่ง

พระเจ้าสุโขทัยเห็นพระขालีก็นหานั่งอยู่ข้างล่างกับพราหมณ์อย่างนายกับทาส ไม่สมควรที่ศรีของพระหลานหลวง จึงทรงตัดพ้อพระขालีว่าเป็นทาสของพราหมณ์ไม่กล้าที่จะนั่งร่วมอาสน์กับพระอัยกา พระเจ้าสุโขทัยจึงได้ตรัสถามค่าไถ่สองกุมารกับชุก พระขालีทูลว่าคาดค่าไว้ สำหรับพระขालี 1000 ตำลึงทอง ส่วนพระกัณหาชินาน้องเท่ากำสัิวญาณกหรัพย์⁶ สิ่งละร้อยพร้อมกับทองอีก 100 ตำลึง พระเจ้าสุโขทัยก็เบิกพระราชทรัพย์และสัิวญาณกหรัพย์มาพระราชทานให้พราหมณ์ชุก และพระราชทานสมโภชพระนัดดาทั้งสอง

กัณห์ถักษัตรีย์

เมื่อพระขालียกทัพหน้ามาถึงสระมูจลินท์ก็สั่งให้หยุด เพื่อสร้างพลับพลารับเสด็จพระอัยกา เสียงม้าคฆแสนยารกก็้องกึกพิลิกลั่นที่เขตเขาวงกต พระเวสสันดรตกพระทัยสำคัญว่า ข้าศึกคงจะตีพระนครสี่ปีแตกและปลงพระชนม์พระราชบิดาเสียแล้วจึงยกกองทัพมาเพื่อที่จะตามประหารพระองค์ด้วย จึงพาพระนางมัทรีไปแอบดูกองทัพเมื่อพระนางมัทรีทอดพระเนตรเห็นก็ทรงแค้นพระทัยว่า เป็นทัพพระเจ้ากรุงสุโขทัยมารับพระเวสสันดร สมดังพรที่ท้าวสัักกะเทวราชประสาทให้ จึงทรงเตือนพระราชสวามีพระองค์ก็ทรงได้สติเสด็จกลับมายังอาศรมตามเดิม

⁶ สัิวญาณกหรัพย์ หมายถึง สิ่งมีค่า และเป็นสิ่งที่มีชีวิต สามารถเคลื่อนย้ายที่ได้ ได้แก่ แก้ว แหวน เงินทอง ช้าง ม้า วัว ควาย เป็นต้น.

พระเจ้ากรุงสุโขทัยตรัสปรึกษากับพระมเหสีว่า พระองค์จะเสด็จไปยังอาศรมก่อน
 ต่อจากนั้นพระมเหสีและพระนัดดาทั้งสองจึงค่อยเสด็จตามไปเป็นลำดับ เพราะเกรงว่า
 ถ้าจะเสด็จเข้าไปพร้อมกันจะเศร้าโศกมาก เมื่อพระเจ้ากรุงสุโขทัยเสด็จไปถึง สองกษัตริย์
 ทรงกระทำปฏิสันถารและตรัสถามถึงทุกข์สุข พระเวสสันดรกราบบังคมโดยตลอด และ
 พระองค์ได้กราบทูลถามพระราชบิดาถึงความทุกข์สุขของพระมารดา ข้าวคราวของ
 พระโอรสพระราชธิดา ตลอดถึงความเป็นไปของพระนครสีพี พระราชบิดาก็ทรงเล่า
 ความให้ทราบ ต่อจากนั้นพระราชมารดาก็เสด็จไปถึง สองกษัตริย์ก็ทรงทำปฏิสันถาร
 ครั้นเมื่อสองกุมารเสด็จไปถึงอาศรมพระนางมัทรีทอดพระเนตรเห็นก็ทรงกันแสงร่ำไห้
 สองพระกุมารก็วิ่งเข้าสวมกอดพระชนนีพิโรธพินิจจนสลบไปด้วยกันทั้งสามพระองค์
 เมื่อพระเวสสันดรและพระชนกทอดพระเนตรเห็นเช่นนั้นก็ทรงกันแสงล้มสลบไปด้วย
 เหล่าพระสนมและข้าราชการบริพารต่างก็สลบตามกันไปทั้งหมด ครั้นนั้นเกิดแผ่นดินไหว
 ทั่วพื้นพิภพ สมเด็จพระอมรินทราบาราชทรงทราบเหตุอันเศร้าโศกของหกกษัตริย์
 ก็บันดาลฝนโบกพรพรชให้ตกลงมาในที่ชุมนุมนั้น กษัตริย์ทั้งหกและเหล่าราชบริพาร
 ต่างพินาศสิ้นสติทั่วกัน ต่างก็รู้สึกสยดสยองเกรงพระเดชพระเวสสันดร ขวนขวายน้อมเกล้า
 พระบาทยุคลเพื่อขอพระราชทานอภัยโทษที่ได้มีมาแต่หนหลัง และขออัญเชิญเสด็จคืนสู่
 พระนคร

กัณท์นครกัณท์

เมื่อพระเวสสันดรได้ฟังข่าวสีพีทูลเชิญเช่นนั้น ครั้นจะรับเชิญก็เกรงประชาราษฎร์
 จะหาว่าพระองค์พระทัยเบา จึงทูลพระราชบิดาว่าไม่ควรแก่เหตุที่เคยขัดเคือง ครั้งก่อน
 พระองค์ได้ปกครองไพร่ฟ้าประชาชนด้วยทศพิธราชธรรมก็ยิ่งถูกขับไล่เนรเทศจาก
 พระนคร พระเจ้ากรุงสุโขทัยจึงปลอบโยน ขอโทษ และอ้อนวอนให้ลาผนวชอีกครั้ง
 จึงทรงรับ รวมเวลาบำเพ็ญพรตอยู่ ณ เขาวงกตนาน 9 เดือน 15 วัน ครั้นลาผนวชแล้ว
 ก็ทำพิธีราชาภิเษกถวายมรุณารักษิตวารีสรงด้วยสังข์ทักษิณาวรรต สังข์สุวรรณ สังข์หิรัญ

ทั้งสามประการ เสด็จกลับขึ้นครองราชย์ดังเดิมและโปรดให้จตุรงคเสนาจัดงานสมโภช
สนุกสนานครบ 3 วัน

ส่วนพระนางมุสดีกีทรงพระราชาพิเศษ 4 ตระกูลกับมงกุฎและอาภรณ์ต่าง ๆ
เสด็จเข้าสู่พระนคร ในขณะนั้นฝูงสัตว์ทั้งหลายที่อาศัยอยู่ในเขตนั้นซึ่งเคยได้อาศัย
พระบารมีของพระเวสสันดรที่แผ่เมตตาพรหมวิหารธรรมปกป้องคุ้มครองภัยอยู่
ตลอดเวลา ต่างก็มีความเศร้าโศกมากที่พระเวสสันดรจากไป

พระเจ้ากรุงสุมิได้สั่งให้ปรับหนทางที่พระเวสสันดรจะเสด็จกลับให้งดงาม
ประดับด้วยราชวัตถ์ตรรกกล้วยอ้อยต่าง ๆ โปรยเครื่องบูชาทั้ง 5 คือ ดอกหญ้าแพรก
ข้าวสาร เมล็ดพรรณผักกาด ดอกมะลิ ข้าวตอก เป็นระยะ ๆ ไปตลอดทางตั้งแต่เขาวงกต
จนถึงนครสีพี พระเวสสันดรทรงช้างปัจจัยนาคนาขบวน แวดล้อมไปด้วยสหชาติโยธา
และพระประยูรญาติเสด็จรอนแรมไปเป็นระยะทาง 60 โยชน์จนถึงนครสีพี เมื่อถึงนคร
สีพีแล้วก็จัดการราชาภิเษกขึ้นครองราชสมบัติดังเดิม รวมระยะเวลาที่พระเวสสันดรจาก
พระนคร 1 ปี 15 วัน

ครั้นพระเวสสันดรกลับมาครองเมืองก็มีท่าฝนสัตว์ตรัน คือ ทอง เงิน มุกดา มณี
ประพาฬ ไพฑูรย์ และเพชร ตกไปทั่วพระนครเป็นมหัศจรรย์ เพื่อเป็นทานแก่ชน
ทั้งหลาย พระเวสสันดรอยู่ครองราชสมบัติจนพระชนมายุ 120 พรรษาจึงสิ้นพระชนม์
และได้เสวยทิพย์สมบัติในดุสิตเทวพิภพ

การประชุมชาตก

เมื่อพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงอริยสัจ 4 ต่อท้ายเวสสันดรจบลงแล้ว พระองค์ได้
สรุปความให้ภิกษุฟังอีกครั้งหนึ่งว่าผู้มีนามปรากฏในเรื่องเวสสันดรชาตกนั้น เมื่อกลับชาติ
มาในปัจจุบันนี้ใครบ้าง โดยท่านแสดงไว้ดังนี้ (พระมหาอำนาจ แสงศรี และ กุณทีรา บุญเลี้ยง,
2548: 89) ว่า

1. พระเจ้ากรุงสุโขทัย กลับชาติมาคือ พระเจ้าสุทโธทนะ พุทธบิดา
2. พระนางผดุง กลับชาติมาคือ พระนางสิริมหามายา พุทธมารดา
3. พระนางมัทรี กลับชาติมาคือ พระนางยโสธรา มารดาพระราहुล
4. พระชาลี กลับชาติมาคือ พระราहुล
5. พระกัณหา กลับชาติมาคือ นางอุบลวรรณาเถรี
6. อัจจุตฤษี กลับชาติมาคือ พระสารีบุตร
7. ท้าวสักกะ กลับชาติมาคือ พระอนรุทธ
8. วิสสุกรรมเทพบุตร กลับชาติมาคือ พระมหาโมคคัลลานะ
9. พรานเจตบุตร กลับชาติมาคือ พระฉันทะเถระ
10. ชูชก กลับชาติมาคือ พระเทวทัต
11. นางอมิตตดา กลับชาติมาคือ นางจิญจมาณวิกา
12. เทวดาแปลงเป็นเสือโคร่ง กลับชาติมาคือ พระสิมพลีเถระ
13. เทวดาแปลงเป็นเสือเหลือง กลับชาติมาคือ พระจุลนาถเถระ
14. เทวดาผู้ชายที่ดูแลพระชาลีกัณหา กลับชาติมาคือ พระมหากัจจายนะ
15. เทวดาผู้หญิงที่ดูแลพระชาลีกัณหา กลับชาติมาคือ นางวิสาขามหาอุบาสิกา
16. เทวดาแปลงเป็นราชสีห์ กลับชาติมาคือ พระอุบาลีเถระ
17. ช้างปัจจัยนาคน กลับชาติมาคือ พระมหากัสสปเถระ
18. มารดาช้างปัจจัยนาคน กลับชาติมาคือ นางกิสาโคตมี
19. กษัตริย์มัททราช กลับชาติมาคือ พระมหานามะ ศากยราช
20. อำมาตย์ทูตชาวเนเรท กลับชาติมาคือ พระอานนทเถระ
21. เสนาคูตอำมาตย์ กลับชาติมาคือ อนาคตปิณฑิกเศรษฐี
22. สหชาติโยธีทั้งหกหมื่น กลับชาติมาคือ พุทธบริษัททั้งหลายในปัจจุบันชาติ
23. พระเวสสันดร กลับชาติมาคือ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า

จำนวนพระคาถาประจำกัณฑ์

จำนวนคาถาทั้งหมดนี้ จัดอยู่ในชาตก ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของบาลีในพระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย เป็นส่วนที่พรรณนาความเป็นคาถาล้วน ๆ ไม่ใช่เป็นการพรรณนาแบบร้อยแก้ว อย่างอรรถกถาชาตก โดยจำนวนคาถาประจำกัณฑ์มีดังนี้ คือ

1. กัณฑ์ทศพร	จำนวนคาถา	19	คาถา
2. กัณฑ์หิมพานต์	จำนวนคาถา	134	คาถา
3. กัณฑ์ทานกัณฑ์	จำนวนคาถา	209	คาถา
4. กัณฑ์วนประเวศน์	จำนวนคาถา	57	คาถา
5. กัณฑ์ชูชก	จำนวนคาถา	79	คาถา
6. กัณฑ์จุลพน	จำนวนคาถา	35	คาถา
7. กัณฑ์มหาพน	จำนวนคาถา	80	คาถา
8. กัณฑ์กุมาร	จำนวนคาถา	101	คาถา
9. กัณฑ์มัทรี	จำนวนคาถา	90	คาถา
10. กัณฑ์สกปรพ	จำนวนคาถา	43	คาถา
11. กัณฑ์มหาราช	จำนวนคาถา	69	คาถา
12. กัณฑ์ฉกษัตริย์	จำนวนคาถา	36	คาถา
13. กัณฑ์นครกัณฑ์	จำนวนคาถา	48	คาถา

รวมทั้งหมดครบ 1000 คาถา หรือเรียกกันว่า คาถาพัน ตามจำนวนกัณฑ์ทั้ง 13 กัณฑ์

เพลงพินพาทย์ประจำกัณฑ์

ในขณะที่พระเทศน์ขึ้นธรรมาสน์ หรือเมื่อเทศน์จบลงจากธรรมาสน์ จะมีปี่พาทย์บรรเลง โดยที่เมื่อพระขึ้นธรรมาสน์ พินพาทย์จะต้องบรรเลงเพลงสาธุการและเมื่อแสดงจบ ก็จะต้องบรรเลงเพลงประจำกัณฑ์ ซึ่งเกี่ยวกับเรื่องนี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้า

กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ได้ประทานเพลงประจำกัณฑ์ไว้ดังนี้ (คณะสงฆ์วัดสี่ไกรสร, 2521: 19) คือ

1. กัณฑ์ทศพร	เพลง	สาธุการ
2. กัณฑ์หิมพานต์	เพลง	ดวงพระธาตุ
3. กัณฑ์ทานกัณฑ์	เพลง	พญาโศก
4. กัณฑ์วนประเวศน์	เพลง	พญาเดิน
5. กัณฑ์ชูชก	เพลง	เช่นเหล่า บ้างว่า เป็นเพลง ค้ำคาวกีนกล้วย (พระครู วินัยธร มาณพ, 2548: 39)
6. กัณฑ์จุลพน	เพลง	คุกพาทย
7. กัณฑ์มหาพน	เพลง	เชิดกลอง
8. กัณฑ์กุมาร	เพลง	โอด เชิดฉิ่ง
9. กัณฑ์มัทรี	เพลง	ทยอยโอด
10. กัณฑ์สกปรพ	เพลง	กลม
11. กัณฑ์มหाराช	เพลง	กราวนอก
12. กัณฑ์ฉกษัตริย์	เพลง	ตระนอน
13. กัณฑ์นครกัณฑ์	เพลง	กลองโยน

เทศน์มหาชาติประเพณีที่กำลังสูญหายไป

นับตั้งแต่ถูกออกพรรษาเป็นต้นไป มีธรรมเนียมของคนไทยที่ถือปฏิบัติเป็นกริยาบุญธรรมนิยมหนึ่ง คือเริ่มต้นด้วยการจัดประดับตกแต่งสถานที่ให้วิจิตรสวยงาม อันได้แก่ ศาลาการเปรียญซึ่งมีอยู่ประจำวัด ต่อจากนั้นจึงอาราธนาให้พระสงฆ์ภายในวัดนั้นบ้าง ต่างวัดบ้างแสดงพระธรรมเทศนามหาชาติเวสสันดรชาดก ตามความเป็นจริงแล้ว เรื่องงานเทศน์มหาชาติจะทำในเดือนใดก็ได้ไม่ได้ตายตัวนัก เพราะจุดประสงค์ในการเทศน์มหาชาติก็เพื่อรวบรวมปัจจัยบริจาคนำไปบูรณาวัด (บุญมี แท่นแก้ว, 2547: 161)

ในสมัยโบราณการเทศน์จะจัดขึ้น 3 วัน โดยจะเทศน์คาถาพันล้วน ๆ หนึ่งวัน วันที่สอง ดำเนินเรื่องเวสสันดรชาดกตั้งแต่กัณฑ์ที่ 1 จนกระทั่งจบกัณฑ์สุดท้าย และในวันที่สาม จะเทศน์เรื่องอริยสัจ 4 ซึ่งเป็นการกล่าวถึงอานิสงส์ของการเทศน์เรื่องมหาชาติ (บุญมี แพนแก้ว, 2547: 163)

ประเพณีการเทศน์มหาชาติ

การเทศน์มหาชาติเป็นเรื่องสำคัญและเรื่องใหญ่สำหรับวัดนั้น ๆ คณะกรรมการวัดจะต้องมีการปรึกษาหารือกัน วัดใดจะมีเทศน์มหาชาติ ก็มีแจกฏีกาให้ชาวบ้านทราบล่วงหน้าหลายวัน เพื่อผู้รับกัณฑ์เทศน์จะได้มีเวลาเตรียมข้าวของไปทำบุญ ส่วนทางวัด ก็จะต้องเตรียมสถานที่ที่จะใช้เทศน์มหาชาติ ซึ่งมักใช้ศาลาใหญ่ในวัด มีการปักต้นกล้วย ต้นอ้อยตามประตูวัด หรือทางที่จะเข้าไปในบริเวณที่ใช้เทศน์ เพื่อให้คล้ายป่าเขาวงกต ตามท้องเรื่อง มีการปักฉัตร ธง เพื่อแสดงว่าเป็นของสูงสำหรับภักษัตริย์ เพื่อเป็นเกียรติแก่พระเวสสันดร ตามเสาศาลาการเปรียญมีภาพจิตรกรรมเรื่องมหาเวสสันดรติดไว้ด้วย ที่หน้าหรือข้าง ๆ ธรรมาสันพระเทศน์จะตั้งขันน้ำใบใหญ่ไว้ เป็นขันนํ้ามนต์ซึ่งถือว่าใช้ประพรมบำบัดเสนียดจัญไรได้ เมื่อถึงวันเทศน์ เจ้าของกัณฑ์แต่ละกัณฑ์ก็นำเครื่องกัณฑ์ใส่กระจาดใบใหญ่ “กระจาดนี้สานด้วยไม้ไผ่ เป็นรูปคุ่มๆ มีปีกยื่นแบะออกไป ที่ปากกระจาดเป็นกลีบ ๆ อย่างดอกบัว ตามปลายกลีบปิดกระดาดสีและมักมีภูห้อยตัวกระจาดจะปิดกระดาดสีประดับประดาหรือไม่ปิดก็ได้ ถ้างานเทศน์มหาชาติมีกระจาดอย่างนี้เป็นงานใหญ่ เรียกว่า มหาชาติกระจาดใหญ่” (เสฐียรโกเศศ, 2508: 88) อนึ่ง ผู้รับกัณฑ์เทศน์คาถาพัน มักจัดดอกไม้ ภูเบศเงิน ถวายกัณฑ์เทศน์เป็นจำนวนอย่างละพันก็มี หรือจัดถวายเฉพาะจำนวนคาถาในกัณฑ์ที่รับเป็นเจ้าภาพก็ได้ ตามใจสมัคร แล้วยังมีเทียนประจำกัณฑ์เทศน์เป็นเทียนเล่มใหญ่ ปักไว้ที่ขัน หรือพาน เทียนนี้ไม่จุด แต่ใช้ติดเงินบูชากัณฑ์ (สมปราชญ์ อัมมะพันธ์, 2536: 33) นอกจากนี้ยังมีเทียนบูชากัณฑ์เทศน์เล่มเล็ก ๆ มีจำนวนเท่ากับคาถากัณฑ์นั้น ๆ เมื่อเวลาจะเทศน์ก็ให้จุดเทียนเล่มนี้ มีหมากประจำ

กัณฑ์เทศน์ ซึ่งเท่ากับเป็นเครื่องเคารพบูชา ตามปกติเป็นพลูจิบบรรจุใส่ซอง หมากทั้งลูก ใส่ลงในขันพร้อมทั้งรูปเทียนด้วย ไม่มีกำหนดจำนวน (สมปราชญ์ อัมมะพันธ์, 2536: 33)

จะเห็นได้ว่าเทศน์มหาชาติมีประโยชน์นานัปการ ทำให้เป็นผู้รู้จักความสามัคคี มีความเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกันในการที่จะประกอบกุศลร่วมกัน ทำให้เป็นผู้รู้จัก ความเสียสละทางกาย ใจ และเสียสละทรัพย์ ลดความตระหนี่ของตนองเสียได้ เกี่ยวกับ ธรรมเนียมปฏิบัติสำหรับการมีเทศน์มหาชาติในปัจจุบันนี้ ผู้เขียนเข้าใจว่า จะต้องขึ้นอยู่กับวัดในกรุงเทพมหานคร และวัดในต่างจังหวัด สำหรับวัดในกรุงเทพมหานครจะจัดให้มี เทศน์มหาชาติในช่วงเข้าพรรษาเป็นส่วนใหญ่ โดยเฉพาะจัดในวันพระขึ้น แรม 8 ค่ำ 15 ค่ำ เพราะอย่างน้อยที่สุดพระสงฆ์สามเณรในวัดอยู่จำพรรษาอย่างพร้อมเพียง สามารถช่วยจัดเตรียมพิธี และแม้กระทั่งสามารถมาร่วมในพิธีได้อีกด้วย แต่สำหรับใน ต่างจังหวัดที่ไม่ได้อยู่ในตัวเมือง จะต้องฟังฟังอิงอาศัยพุทธศาสนิกชน เพราะช่วง เข้าพรรษาวัดบ้านจะต้องออกไปทำนา ไม่มีเวลาที่เข้าวัดฟังธรรมได้อย่างสะดวก ดังนั้น วัดแถวต่างจังหวัด นิยมจัดให้มีเทศน์มหาชาติในช่วงเดือนอ้าย หรือเดือนยี่ เพราะว่าช่วงนี้ ชาวบ้านเก็บเกี่ยวข้าวเป็นที่เรียบร้อยแล้ว วางจากกิจธุระ และนอกจากนั้นยังได้มี ปัจจัย 4 ในการทำบุญอีกด้วย

สำหรับเรื่องระยะเวลาในการจัดงาน วัดในกรุงเทพมหานคร โดยเฉพาะพระอารามหลวง เช่น วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม และวัดอรุณราชวราราม เป็นต้น มักจัดให้มีเทศน์มหาชาติตามประเพณีโบราณ คือจัดครบทั้ง 3 วัน ดังกล่าว ข้างต้น ในขณะที่วัดในต่างจังหวัดจะพบน้อยมาก คงจัดให้มีเทศน์เพียงวันเดียวเท่านั้น คือ มีการดำเนินเรื่องตั้งแต่กัณฑ์แรกจนกระทั่งกัณฑ์สุดท้าย สำหรับการเทศน์มหาชาติ ที่จัดแถบต่างจังหวัด นอกจากจะจัดงานเทศน์มหาชาติที่วัดแล้วยังสามารถจัดตามศาลา กลางหมู่บ้านอีกด้วยเพื่อแสดงความสามัคคีของคนในหมู่บ้าน และนอกจากนั้น ผู้ที่ฐานะ เป็นคนบดีก็สามารถจัดงานเทศน์มหาชาติได้เช่นเดียวกัน โดยนิมนต์พระมาเทศน์จนครบ ทั้ง 13 กัณฑ์ ปัจจุบันนี้วัดทั้งในกรุงเทพมหานครและต่างจังหวัด นิยมจัดให้มีเทศน์มหาชาติ ประยুক্তให้จบภายในวันเดียว ในเวลาไม่เกิน 3 ชั่วโมง โดยจะนิมนต์พระมาเทศน์

อย่างน้อย 3 รูป โดยแต่ละรูปจะแบ่งหน้าที่กัน คือเป็นผู้บรรยายเหตุการณ์ในเวสสันดรชาดก ส่วนรูปที่เหลือต้องมีกระแสเสียงที่ดี ทำหน้าที่ร้องทำนองแหล่คล้ายการร้องเพลงให้พุทธศาสนิกชนได้ฟังซึ่งกำลังเป็นที่นิยมมากโดยเฉพาะแถบจังหวัดทางภาคเหนือของประเทศไทยและโดยมากจะจัดในช่วงเวลาที่ชาวบ้านมีโอกาสมาร่วมพร้อมกันที่วัดเป็นจำนวนมาก เป็นต้นว่า วันออกพรรษาหรือวันทอดกฐิน

เหตุปัจจัยที่ทำให้การเทศน์มหาชาติเป็นเพียงรูปแบบและประเพณี

ถึงแม้ว่าการเทศน์มหาชาติและประเพณีเกี่ยวกับเรื่องนี้มีมาช้านานตั้งแต่สุโขทัยเป็นราชธานีแล้วก็ตามปัจจุบันการเทศน์มหาชาติกำลังจะอยู่เพียงความทรงจำเท่านั้นทั้งนี้ด้วยเหตุปัจจัยได้แก่

1. พุทธศาสนิกชน ไม่เข้าใจเรื่องเวสสันดรอย่างถ่องแท้ นิยมฟังเทศน์เพียงเพราะว่าเมื่อฟังเทศน์จะได้บุญตามความปรารถนา

2. พระนักเทศน์ ขาดการฝึกฝนตามที่โบราณจารย์ได้เคยปฏิบัติ การเทศน์มหาชาติจะมีท่วงทำนองในการออกเสียงหรือลีลาการเทศนาประจำกัณฑ์ทั้ง 13 กัณฑ์

เพราะฉะนั้นแนวทางที่จะทำให้การเทศน์มหาชาติตลอดจนถึงประเพณีการเทศน์มหาชาติดำรงคงอยู่ต่อไปได้จะต้องประสานกันทั้งสองฝ่าย คือ พุทธศาสนิกชนควรพยายามศึกษาเรื่องพระเวสสันดรในเชิงวิชาการเพิ่มมากขึ้น อย่างเพียงแต่คิดว่า ไปฟังเทศน์เพื่อเอาบุญเท่านั้น เพราะเมื่อได้รับความรู้ที่ถูกต้องแล้วสามารถแนะนำให้ผู้อื่นได้ด้วยในส่วนของผู้แสดงธรรมหรือพระนักเทศน์ซึ่งถือว่าเป็นตัวแทนในการสืบศาสนาต้องทำความเข้าใจในเรื่องที่แสดงด้วยตัวเองให้ถ่องแท้เสียก่อน มีการฝึกฝนการเทศน์ตามกัณฑ์ต่าง ๆ ซึ่งมีท่วงทำนองเฉพาะกัณฑ์ ไม่ใช่มุ่งใช้กระแสเสียงไปในทางโลกาภิวัตน์มากจนเกินงาม ดังมีเสียงเรียกร้องจากพระนักเทศน์ว่า “ประเพณีการเทศน์มหาชาติจะดำรงอยู่ได้ต้องอาศัยพวกเราทุกคนช่วยกันรักษา” (พระครูวินัยธร มาณพ, 2548: 48)

บทสรุป

ความเป็นมา ความสำคัญของเทศน์มหาชาติเป็นการแสดงถึงบารมีอันยิ่งใหญ่ของพระพุทธเจ้าในพระชาติสุดท้ายที่ถือกำเนิดเป็นพระเวสสันดร พระองค์บำเพ็ญบารมีครบทั้ง 10 บารมีและที่โดดเด่นมากที่สุดคือการบำเพ็ญทานบารมีของพระองค์ใน 3 ระดับด้วยกันคือ 1.ทานบารมี การบริจาควัตถุ สิ่งของทั่ว ๆ ไป 2. การเสียสละอวัยวะ ส่วนใดส่วนหนึ่งของร่างกาย และ 3. การเสียสละแม้กระทั่งร่างกายของพระองค์เอง การบำเพ็ญทานบารมีครบทั้ง 3 ระดับนี้สามารถรับรู้ได้จากเหตุการณ์ในกัณฑ์ลำดับที่ 8 คือกัณฑ์กุมาร เป็นตัวอย่างของทานบารมีทั้ง 3 ระดับ ถึงแม้ว่าพระองค์จะไม่ได้มอบชีวิตของพระองค์ให้กับใครก็ตาม แต่พระองค์ได้ตั้งความปรารถนาไว้ว่า ถ้าใครก็ตามต้องการชีวิตของพระองค์ พระองค์สามารถมอบชีวิตให้กับผู้นั้นได้ทันที

การฟังเทศน์มหาชาติและประเพณีการฟังเทศน์มหาชาติตามหลักฐานพบว่าเกิดขึ้นตั้งแต่สมัยสุโขทัยตลอดจนถึงมีพัฒนาการต่อ ๆ มาควบคู่กับวรรณเรื่องมหาชาติ คำหลวงในสมัยอยุธยาจบจนกระทั่งถึงการเทศน์มหาชาติหรือเทศน์มหาเวสสันดรชาดก ในปัจจุบันนี้ ถือว่าเป็นสิ่งที่ดี มีสาระ ทั้งนี้เป็นเพราะว่า พุทธศาสนิกชนมีความศรัทธา และเชื่อว่า การฟังเทศน์มหาชาติให้ครบทั้ง 13 กัณฑ์ในวันเดียวจะได้รับอานิสงค์ซึ่งส่งผลให้ได้เกิดในศาสนาพระศรีอริยเมตไตรย และจะได้รับมรรค ผล นิพพานตามความปรารถนา จึงนิยมฟังเทศน์มหาชาติสืบต่อกันมา อย่างไรก็ตามเกี่ยวกับการเทศน์มหาชาติ และประเพณีการฟังเทศน์มหาชาติ ถ้าหากว่าถูกปล่อยปละละเลยจากผู้สืบทอด คือพระผู้เทศน์ ไม่ใส่ใจในการฝึกฝนลีลา จังหวะ ทำนองการเทศนาในแต่ละกัณฑ์จากโบราณจารย์ และผู้รับสารคือพุทธศาสนิกชนที่เพิกเฉยต่อประเพณีเหล่านี้ว่าเป็นสิ่งไร้คุณค่า ไม่มีความสำคัญในวิถีชีวิตสำหรับตน การเทศน์และประเพณีการฟังเทศน์มหาชาติคงเป็นสิ่งที่ปรากฏเพียงลายลักษณ์และอยู่เพียงแค่ความทรงจำของบุรพชนและอนุชนเท่านั้น ดังนั้นการเทศน์มหาชาติจะยังคงอยู่หรือเสื่อมคลายก็เนื่องมาจากคนในสังคมเป็นสำคัญ

รายการอ้างอิง

- กุลนิจ คณะฤกษ์. (2542). “การศึกษา ร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดก พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส.” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- คณะสงฆ์วัดสี่ไกรสร. (2521). **มหาชาติ**. กรุงเทพฯ: รุ่งเรืองธรรม.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2535). “พระบรมราชาธิบายเรื่องนิบาตชาดก” ใน **ชาตกกฎภูมิตถา**. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- เฉลิม มากนวล. (2518). **การวิเคราะห์และเปรียบเทียบนิทานชาดกและนิทานอีสป**. กรุงเทพฯ: กรมการฝึกหัดครู หน่วยศึกษานิเทศก์.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (2460). “มหาชาติคำหลวง.” ใน **ตำนานเทศน์มหาชาติ**. พระนคร: โรงพิมพ์ไทย.
- ธนิต อยู่โพธิ์. (2514). **ตำนานเทศน์มหาชาติและแหล่งเครื่องมหาชาติ**. พระนคร: โรงพิมพ์ศิwap.
- บุญมี แท่นแก้ว. (2547). **ประเพณีและพิธีกรรมพระพุทธศาสนา**. กรุงเทพฯ :สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์.
- พญาลิไทย. (2506). **ไตรภูมิพระร่วง**. พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา.
- พระครูวินัยธรรมานพ. (2548). **เล่าความตามแหล่งในมหาเวสสันดรชาดก**. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่งจำกัด.
- พระพิมพ์ลธรรม (ชอบ อนุจารีมหาเถร). (2533). **ปริทัศน์เวสสันดรชาดก**. กรุงเทพฯ: โครงการมูลนิธิหอไตร.
- พระมหาอำนาจ แสงศรี และ กุณทิรา บุญเลี้ยง. (2548). **เวสสันดรชาดกฉบับเล่าวิจารณ์เรื่องประกอบภาพ**. กรุงเทพฯ: หจก.จิรัชการพิมพ์.

- ราชบัณฑิตยสถาน. (2546). **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542**. กรุงเทพฯ: นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่น.
- เทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, สมเด็จพระ. (2543). **ทศบารมีในพุทธศาสนาเถรวาท**. พิมพ์ครั้งที่ 4, กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- สมบัติ มั่งมีสุขศิริ. (2549). “หากพระเวสสันดรไม่ได้ประสูติกลางตลาด.” **ดำรงวิชาการ** 5, 1: 170-181.
- สมปราชญ์ อัมมะพันธ์. (2536). **ประเพณีและพิธีกรรมในวรรณคดีไทย**. กรุงเทพฯ: โอ.เอส. พรีนติ้ง เฮาส์.
- สุภาพรรณ ณ บางช้าง. (2525). **ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและศรีลังกา**. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สุมาลี ลิ้มประเสริฐ. (2550). “การศึกษาเรื่องอวทาน-กัลปตาของเกษมณทระ : ความสัมพันธ์ของเรื่องสุชน-กนิริกัวรรณคดีไทย.” **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาภาษาสันสกฤต ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร**.
- เสฐียรโกเศศ [นามแฝง]. (2508). **ประเพณีเกี่ยวกับเทศกาลตรุษสารท**. พระนคร: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย.
- หมวดภาษาไทย โรงเรียนสตรีวัดระฆัง. (2544). **เทศน์มหาชาติ**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์บริษัท สหธรรมิก จำกัด.

